

THE HIJRI 5TH CENTURY HANAFI-MÂTURÎDÎ SCHOLAR OF SAFFÂR EL-BUKHÂRY AND HIS DENOTATION OF ISLAMIC SECTS

HİCRÎ V. YÜZYIL HANEFÎ-MÂTURÎDÎ ÂLİMLERİNDEN SAFFÂR EL-BUHÂRÎ VE İSLAM MEZHEPLERİNİ İSİMLENDİRMESİ¹

Abdullah DİNÇ²

Abstract

In this article, firstly, information about the life, scientific personality and works of Saffar al-Bukhari is given. Following this, the topic of denotation of the sects, one of the important problems of the history of the Islamic sects, has been discussed. In this context, names given by Saffâr to İtikâdi Islamic sects was examined according to the titles determined by scientific methods. The evaluation sand analyses made it clear that Saffar of ten select names according to the people, then preferring names based on opinions. It is hoped that this humble work will contribute to the field of naming.

Keywords: Saffâr, Hanefi-Mâturîdi, Sect, Denotation

Özet

Bu makalede öncelikle Saffâr el-Buhârî'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Devamında İslam Mezhepleri Tarihinin önemli problemlerinden olan Mezheplerin isimlendirilmesi konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda Saffâr'ın İtikâdi İslam mezheplerini isimlendirmesi konusu bilimsel yöntemler ile belirlenen başlıklara göre incelenmiştir. Yapılan değerlendirmelere göre Saffâr'ın çoğunlukla şahıslara göre isimlendirme yaptığı, daha sonra görüşlere dayalı adlandırmayı tercih ettiği görülmüştür. Bu mütevazı çalışmanın isimlendirme hakkında sahaya katkı yapacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saffâr, Hanefi-Mâturîdi, Mezhep, İsimlendirme.

¹ Bu Çalışma, "Ebu İshak İbrahim Saffâr El-Buhârî'nin İslam Mezheplerini Değerlendirmesi" adlı doktora tezinin ilgili bölümünden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, abdullahdehlevi@gmail.com

Giriş

İslam Mezhepleri Tarihi alanında yazılan bir takım eserler bazı metodolojik problemleri barındırmaktadır. Bunlar; “Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Güvenilirliği, Mezheplerin Tasnifi, Mezheplerin İsimlendirilmesi, Kavram Karmaşası, Mezheplerin İtikâdi Yapılar Olarak Ele Alınması, Mezhepleri İlk Dönemle İlişkilendirme, Tarihsel Kişilikle Menkıbevi Kişiliğin Karıştırılması ve Fikirlerin Anonimleştirilmesi”³ gibi başlıklar altında toplanmaktadır. Her biri ayrı bir araştırma konusu olan bu sorunlardan “Mezheplerin İsimlendirilmesi” başlığı Saffâr el-Buhârî özelinde olmak üzere bu makalede incelenmeye çalışılacaktır. İsimlendirme meselesi çağdaş araştırmacıların ilgi duyup, üzerinde çeşitli çalışmalar yaptıkları bir konudur.⁴ Bununla birlikte isimlendirme mevzuunda yeni çabalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Fırkalar ve mezheplerin adlandırılması hem ismi alanlar, hem de ismi verenler açısından sorun meydana getirmiştir. Yerine göre ismi alanlar kendilerine verilen ismi beğenmemişler, ismi verenler ise kimi zaman tecrit amaçlı hareket etmişlerdir.⁵ Bu konuda herkesin kabul ettiği belli ölçüler ve yöntemlerin olmaması ya yapay isimlerin üretilmesine yahutta küçük düşürme gibi subjektif adlandırmalara yol açmıştır.⁶ Genellikle “içeriden” yani taraftarlarca verilen isimlerde övgü, “dışarıdan yani muhalifler tarafından verilen isimlerde yergi olduğu görülmektedir.⁷ Makdisî'nin (355/966)⁸ bildirdiğine göre Mutezile kendi hasımlarına yergi amaçlı isimler takmıştır. Onlar, tevhit konusunda kendilerine muhalefet edenlere “müşrik”, ilahi sıfatlar hakkında muarız olanlara “Müşebbihe”, vaid konusunda muhalif olanlara ise “Mürchie” diye isim vermişlerdir.⁹ Ancak buna mukabil kendilerini övgü amaçlı “Adliyye” diye isimlendirerek adalet sıfatına vurgu yapmak istemişlerdir.¹⁰ Buna göre içeriden kaynaklı isimler benimsenmekle birlikte, hasımlar tarafından takılan adlar benimsenmemektedir. Dolayısıyla mezheplerin incelenmesinde isimlendirme sorununun ayrı bir başlık altında ele alınması tavsiye edilmektedir.¹¹

Bu sebepten dolayı, Hanefî-Mâturîdî alimlerinden Saffâr el-Buhârî'nin bu konudaki yaklaşımı ele alınarak, isimlendirme problemi spesifik olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle Saffâr'ın hayatı ve ilmi şahsiyeti incelenecektir. Akabinde isimlendirme problemi bilimsel araştırmalarda tespit edilen belli başlıklar altında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu arada bir takım diğer klasik makalat eserleri ile imkân nispetinde karşılaştırma çabası içinde olunacaktır. Böylece Saffâr'ın varsa uyguladığı farklı bir yöntemi yahut seleflerinin geçmişteki yaptıklarını tekrar ettiği hususu tespit edilmeye çalışılacaktır.

³ Kutlu, Sönmez, 2008. *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem yay, İstanbul, s. 121-143.

⁴ İsimlendirme konusu hakkında yapılan bazı çağdaş araştırmalar için bkz., Watt, W.Montgomery, 2010. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fıglalı, Sarkaç Yayınları, 3.bs., Ankara, s. 4-7 arası; Büyükkara, Mehmet Ali, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler.” *İslami İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları) IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan II. Tebliğ*, Yer: TDV-İSAM. Tarih, 27 Eylül 2003. 1-33. s. 445-450 arası; M.Salih Geçit, “Kelâmî Fırkaların İsimlendirilmesi Problemi”, *Journal of Islamic Research*, 2016; 27(3), s.323-32; Çağfer Karadaş, “Mezhep ve İsim, Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme”, *Marife*, yıl 5, sayı 3, Kış 2005, s. 7- 24.

⁵ Büyükkara, “Metodoloji Meselesi”, s. 445-447.

⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 128-129.

⁷ Karadaş, “Mezhep ve İsim”, s. 13.

⁸ İslâm tarihçisi, filozof ve kelâmcı. Bkz. Süleyman Sayar, “Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî”, *DİA*, XXVII, 432-434, İstanbul 2003

⁹ Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/966), trz. *Kütübü'l-Bed' ve't-Tarih*, Port Said, Mektebetü's Sakâfeti'd-Diniyyeti, c. V, s. 142

¹⁰ Buhârî, Saffâr Ebû İshâk, 2011. *Telhisu'l-Edilleti Li Kavâidi't-Tevhid*, thk. Angelika Brodersan, el-Mahedül-Almani, Beyrut, c. I, s. 49.

¹¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 5.

Çalışmanın sonunda, V. y.y. Mâverâünnehir bölgesi alimlerinden Saffâr'ın itikadi İslam mezheplerini isimlendirme konusundaki bakış açısının tespiti hedeflenmektedir.

1. Saffâr'ın Hayatı

Kaynaklara göre Saffâr el-Buhârî'nin tam adı, *İbrahim b. İsmail b. Ahmed b. İshak (Yahut İsmail b. Ebî Nasr İshak) es-Saffar el-Vâilî el-Hanefî el-Buhârî*'dir. Künyesi *Ebû İshâk'tır*.¹² Buna göre kendi adı İbrahim, oğlunun adı Hammad, babasının adı İsmail, dedesinin adı Ahmed¹³ yahut İshak'tır.¹⁴

Kaynaklarda Saffâr el-Buhârî'ye derin ilim sahibi olmasından ve İslam dinini ihya için büyük gayretinden dolayı birçok ünvan ve lakap verildiği görülmektedir. Ona verilen ünvan ve lakaplardan bazıları şunlardır: "Allâme Rüknuddin"¹⁵ ve "Rüknu'l-İslam"¹⁶, fıkıh ilmindeki derinliğinden dolayı "Fakih"¹⁷, züht ve takva sahibi olması sebebiyle "Zâhid"¹⁸, nesebinin ensardan Vâsile b. Eskâ'ya dayanmasından dolayı "el-Ensârî", Buhârâ'da doğup, yetişip, vefat etmesinden dolayı "Buhârî" gibi nisbeler verilmiştir. Bunların yanısıra "el-Vâilî"¹⁹, "İmam"²⁰ gibi ünvan ve lakaplar ile de anılmıştır. Bunlarla birlikte onun ismi kaynaklarda daha çok "Zâhid es-Saffâr"²¹, "es-Saffâr"²², "Saffâr el-Buhârî" gibi ünvanlar ile kaydedilmektedir.

Bu çalışmada müellifin ismi daha çok "Saffâr el-Buhârî" şeklinde kullanılmakla birlikte "Zâhid Saffâr, İbrahim Saffâr, Ebu İshak Saffâr" şeklindeki kullanımlara da yer verilecektir.

Saffâr el-Buhârî, bugün Özbekistan'ın sınırları içerisinde bulunan Buhârâ'da 460/1068 senesinde dünyaya gelmiştir. Buhârâ ehlinden olduğu²³ için kendisine "Buhârî" nisbesi verilmiştir.²⁴

Saffâr el-Buhârî'nin soyunun sahâbi Vâsile b. Eska'ya r.a. dayandığı rivayet edilmektedir. Buna göre "Mâverâünnehir ehlinden olan Ebu İshak İbrahim, Resulullah'ın arkadaşı olan Vâsile b. Eskâ'nın neslindedir" diye kayıtlarda yer

¹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, c.3, s. 548; *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi Kebir*, (thk. Münire Naci Salim), Matbatu'l-İrşad, Beyrut, 1975, c.1, s. 71; İzzüddin İbnü'l-Esîr el-Cezeri, *el-Lübab Fi Tehzîbi'l-Ensab*, Dâru Sadr, Beyrut, c.1, s. 344; Muhiddin Ebi Muhammed Kureşi, *El-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâtü'l Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed, Hicr Li't-Taâati ve ve'n-Neşr, Beyrut, 1988, c.1, s. 73; Hafız Ebu'l-Hasen Abdulgâfirin İsmail el-Fârîsi, *Târîh-i Nişâbur el-Müntehab min'e-Siyak*, İntihab: Hafız Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. El-Ezher es-Sarifini, İ'dâd: Muhammed Kazım el-Mahmudi, Cemâatu'l-Müslimin, Kum, 1982, s.214, 201; Kemâlüddin ebu'l-Fadl Abdurrezzak b. Ahmed İbni Fuvâti eŞeybani, *Mecmau'l-Adâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed Kazım, Tahran, 1994, c.3, s.491; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütübi vel'l-Fünûn*, Dâru İhyai Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., c.1, s. 472; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknun Fi'z-Zeyli Alâ Keşfi'z-Zünûn*, Dârü İhyai Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 1972, s.270; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Daru İhyai Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, Ofset Baskı: Behiyye Matbaası, İstanbul, 1951, c.1 s.9,200; Muhammed Abdulhay Leknevi, *el-Fevâidü'l-Behiyye Fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Saade Matbaası, Kahire, 1906, s.24-26; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993, s. 14; Carl Brockelman, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*, trc.Mahmud Fehmi Hicazi ve arkadaşları, Heyetü'l-Misriyyeti, Kahire, 1993, 4. Kısım, s. 287; Carl Brockelman, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937, s.758; Hayrettin Zirikli, *Âlâm*, Daru'l-İlim, Beyrut, 1986, c.1, s. 32; İmam Şemsüddin Muhammed b.Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü A'lami'n-Nübela*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, ts., c. 21, s. 91-92.

¹³ Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74

¹⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, s.547.

¹⁵ Zehebî, *Â'lâm*, c.1, s.32

¹⁶ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

¹⁷ Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*

¹⁸ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

¹⁹ Sem'ânî, *Tahbir*, s.71,

²⁰ Sem'ânî, *Ensab*, s.548.

²¹ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Sem'ânî, *Ensab*, s. 548; Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

²² Leknevi, *Fevaid*, s.24; Sem'ânî, *Tahbir*, s.71, Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 73.

²³ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32

²⁴ Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1, s.74

almaktadır.²⁵ Saffâr sülâle²⁶ olarak ilim ehli bir nesle sahiptir. Dedesinin,²⁷ babasının²⁸ ve oğlunun²⁹ hayatları boyunca ilim ile meşgul oldukları nakledilmektedir.

Saffâr'ın Merv'deki ikametinden sonra memleketine döndüğü hatta onun Ebu'Fazl (538/1143) adındaki damadının 527/1133 senesinde Saffâr'ı Buhâra'ya götürmek için Merv'e gittiğini Sem'ânî, *Tahbîr* adlı eserinde zikreder.³⁰ Ekserî kaynaklara göre ise doğduğu yer olan Buhârâ'da³¹ hicri 534, miladi 1139 senesinde, Rebiülevvel ayının 26'sında vefat etmiş olup, *Bitüllî* isimli kabristana defnedilmiştir.³²

2. Saffâr'ın İlmî Şahsiyeti

Kaynakların bildirdiğine göre babası, dedesi ve babasının dedesi kendi zamanlarında Buhârâ'nın ileri gelen Hanefî âlimlerindendi. Buhârâ halkının yanında büyük itibarları vardı. Kendisi ve çocukları da aynı geleneği takip etmişlerdir. ³³ Kendisi muhtemel mevcut olan bu ilmî ortamdan oldukça istifade etmiştir.

İbrahim Saffâr, doğduğu Buhâra şehrinden ilmî faaliyette bulunmak için bazen ayrılıp başka yerlere seyahatlerde bulunmuştur. Mesela Semerkand'da senelerce kalıp irşad ve ilim ile meşgul olmuştur.³⁴ Semerkand'da uzun süre kalma nedeni bilinmemekle birlikte Mâturîdî ekolün ilk çıktığı yer olması, muhtemel sebeplerden biri olabilir. Sonra memleketine dönmüştür. Bilahare Merv'e gitmiş, uzun süre orada kalmıştır. Muhtemelen Merv'de kaldığı 27 yıllık sürede Eş'arî kelamını inceleme ve öğrenme fırsatı bulmuştur. Ayrıca bu durum Eş'arîlere karşı hoşgörülü bir tutum sahibi olmasına neden olmuştur.³⁵ Onun *Risâle Fi'l-Kelam* adlı eserine bakıldığı zaman Horasan'da Ebu Fadl el-Kirmânî ve Belh'te Hamîd'ü'd-Din es-Saffar el-Belhî isimli âlimler ile görüştüğü belirtilmektedir.³⁶ Buna göre Saffâr'ın ilim için bir takım şehirlere seyahatte bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kendisini birçok alanda geliştirdiği gibi ileride söz sahibi olan âlimleri de sahaya kazandırmıştır. Mesela, meşhur fakih Kâdihân'ı (592/1196) yetiştirmesi hem fıkıh

²⁵ Vâsile'nin r.a., Hz. Peygamber s.a.v., Tebük seferine hazırlanırken Müslüman olup, Peygamberimize üç yıl hizmet ettiği ve aynı zamanda Suffa ashabından olduğu belirtilmektedir. Ebu Hüreyre'den hadis dinleyip, İmam Buhârî'nin de, rivayetlerinde Vâsile'ye yer verdiği kaynaklarda zikredilmektedir. İbnü'l-Esir, *el-Lûbab Fi Tehzîbi'l-Ensab*, c.1, s. 344; İbni Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, Darü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1996, Beyrut. C.5. s. 444-445

²⁶ Saffâr'ın babası ve dedesi, kendi dönemlerinde Buhara'daki Hanefî alimlerin ileri gelenlerindendir. Buhara halkının yanında büyük bir itibarları vardır. Leknevi, *Fevaid*, s.24

²⁷ Saffâr'ın dedesi Ebu Nasr, Buhârâ ehlinden olup, aynı şehirdeki evi bir ilim merkezi idi. Neslinden yetişen alimler topluluğunun olduğu söylenilmektedir. Edebiyat ve fıkıh hıfzında Buhârâ'daki nadir şahsiyetlerden olup, bir ara hacca gittiği zikredilmektedir. İshak b. Ahmed, Horasan, Bağdat, Hicaz gibi merkezlere seyahatte bulunmuştur. Mekke'de yaşayıp ve Taif'te hicri 405 senesinde vefat etmiştir. Sem'ânî, *Ensab*, s.547; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn*, c.1, s.200

²⁸ Saffâr'ın babası ise eş-Şehid lakabıyla anılan Ebu İbrahim İsmail'dir. Daima hakkı söyleyen, kimseden çekinmeyen bir kimse idi. Şemsülmülk Nasr tarafından 461/1069 yılında şehid edilmiştir. Sem'ânî, *Ensab*, s.548; Ebu İbrahim İsmail'in şehit edilmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ülema İhtilali", XV. Türk Tarih Kongresi, Ayrınbasım, Ankara, 2010.

²⁹ Kaynaklara göre Zâhid Saffâr'ın bir oğlu vardır. İsmi, Ebu'l-Mehamid Hammad b. İbrahim es-Saffâr'dır. Sem'ânî, *Ensab*, s.548; Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 73

³⁰ Sem'ânî, *Tahbîr*, II/178.

³¹ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32

³² Sem'ânî, *Ensab*, s. 548; Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, s.14; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, c. 1, s.472; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknun*, c.1, s.270; Leknevi, *Fevaid*, s.24; Brockelman, GAL, s.738

³³ Leknevi, *Fevaid*, s.24; Kureşi, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 73; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, s.14; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, c. 1, s.472; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknun*, c.1, s.270

³⁴ Saffâr, *Telhis*, thk. Hişam İbrahim Mahmud, s.39.

³⁵ Demir, Abdullah, 2015. "Ebü İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Mâturîdî Kelâmına Katkıları", Ahmet Yesevi Üniversitesi (International Symposium On Maturidism- Past, Present and Future), s. 2.

³⁶ Çelidze, Rasim, 2007. "Ebü İshak İbrahim es-Saffâr: Hayatı, Görüşleri ve "Risâle Fi'l-Kelam" Adlı Eseri (İnceleme, Tahkik)", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, s. 9.

hem de Hanefî mezhebindeki yetkinliğini göstermektedir.³⁷ Yanısıra eldeki mevcut eserlerine bakıldığında Saffâr'ın önemli kelam âlimlerinden³⁸ olduğu anlaşılmaktadır.

Onun sadece ilmî olarak değil, ahlâki olarak da şahsiyeti hakkında methiye ihtiva eden şu kayıtlar yer almaktadır: “O, İmam, fâdil, âlim, zâhid, sîreti güzel, iffet sahibi bir zat idi. Bu güzel hasletleri ile hem avam hem havas yanında şöhrete sahipti”.³⁹ Saffâr el-Buhârî, yaşadığı dönemde bilinen bir kişi idi. Sem'âni'nin ifadesine göre birçok kişi, kendisine müellifden bahsetmiştir.⁴⁰ Öne çıkan vasıflarından birisi de her zaman hakkı savunması⁴¹, kimsenin kötülmesinden korkmayan bir duruşu olmasıydı. Aynı, babası gibi sultanların ve meliklerin baskılarına boyun eğmezdi ve sözünü esirgemezdi.⁴²

İmam Suyûtî'nin (911/1505) bildirdiğine göre Zâhid Saffâr, dini emirlerin yaşanmasında tavizsiz bir tutum sergilemiştir. Mesela, fasık olan bir kimsenin işlediği günahlarından dolayı evinin yıkılması icap ettiği şeklindeki fetvası bunlardan biridir.⁴³ Muhtemel bunun gibi sert ve katı fetvalarından dolayı Sultan Sencer (552/1157) kendisini bir müddet Merv şehrine gönderip orada onu zorunlu ikamete tabi tutmuştur. Sencer'in böyle davranması “muhtemel olarak Mâverâünnehir bölgesini kontrol altına almak istemesiydi” şeklinde bir görüş de zikredilmiştir.⁴⁴ Bütün bunlardan Saffâr el-Buhârî'nin o çevrede hayli etkili bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.

3. Saffâr'ın Hocaları, Talebeleri ve Eserleri

Saffâr el-Buhârî, tespit edebildiğimiz kadarıyla birçok hocadan ders almıştır. Farklı ilim alanlarında derin bilgi sahibi olmuştur. Yazmış olduğu eserlerdeki atıflara bakıldığı zaman ilmî birikiminin genişliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Kaynaklara göre onun hocaları olarak şu isimler zikredilmektedir: Saffâr'ın, ilk eğitimini babası İmam İsmail'den⁴⁵ veya diğer bir ifadeyle Ebû Ahmed es-Saffâr eş-Şehid'den aldığını kaynaklar belirtmektedir.⁴⁶ Bunun dışında Ebu Muhammed el-Fadl b. Ebi'l-Fadl el-Hafız⁴⁷, Ebu Muhammed Abdulaziz b. Müstekar el-Kermîni⁴⁸, Ebu Yakup Yusuf b. Mansur es-Seyyârî el-Hafız⁴⁹, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Mutavvai el-Mervezi⁵⁰, Ebu Hafs Ömer b. Mansur b. Habib el-Hafız⁵¹, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Abdurrahman el-İsbîri⁵² ve Ali b. Ömer b. Hanbü'l-Bezzaz'dır. Zehebi'ye göre müellif Saffâr, bunların haricinde tabakat kitaplarının adını zikretmediği birçok âlimden de ders almıştır.⁵³ Saffâr el-Buhârî'nin okuduğu kitaplardan ve ilim öğrendiği kimselerden anlaşıldığı kadarıyla Hanefî mezhebi üzere eğitim gördüğü açıkça müşahede edilmektedir.

³⁷ Leknevi, *Fevaid*, s.24

³⁸ Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, s.14

³⁹ Sem'âni, *Tahbir*, s.71.; Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74

⁴⁰ Sem'âni, *Ensab*, s. 548.

⁴¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74; Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32

⁴² Sem'âni, *Tahbir*, s.71; Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74

⁴³ Hişam İbrahim Mahmud, thk. *Telhîsü'l-Edille* önsözü, s. 43

⁴⁴ Sem'âni, *Ensab*, s. 548; Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.398.

⁴⁵ Zehebi, *A'lâm*, c.21, s. 92

⁴⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74; Sem'âni, *Tahbir*, s.71.

⁴⁷ Zehebi, *A'lâm*, c.21, s. 92

⁴⁸ Zehebi, *A'lâm*, c.21, s. 92

⁴⁹ Saffâr'ın Ebu Hanîfe'ye ait *el-Âlim ve'l-Müteallim* kitabını bu alimden okuduğu kaydedilmektedir. Leknevi, *Fevaid*, s.24

⁵⁰ Sem'âni, *Tahbir*, s.71.

⁵¹ Saffâr'ın, İmam Muhammed'in es- *Siyerü'l-Kebîri*'ni Ebu Hafs'dan okuduğu kaydedilmektedir. Leknevi, *Fevaid*, s.24; Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyye*, c.1 s. 74

⁵² Sem'âni, *Ensab*, 548

⁵³ Zehebi, *A'lâm*, c.21, s. 92

İbrahim Saffâr, hayatı boyunca birçok talebeye ders okutmuştur.⁵⁴ Tespitlerimize göre Saffâr el-Buhârî'nin talebeleri şunlardır: Oğlu Ebu'l-Mehamid Hammad b. İbrahim es-Saffâr'dır (493/1100). Kendisine, Allâme, Fakih, Mütekellim, Kıvâmuddin gibi lakaplar verilip, Buhârî, Hanefî ve İbnü's-Saffar gibi nisbeler de verilmiştir.⁵⁵ Saffâr'ın şüphesiz en meşhur talebesi ünlü fakih Kâdihân (592/1196)'dır.⁵⁶ Diğerleri Ebu'l Feth Muhammed b. Mahmud en-Nesefî el-Edîb⁵⁷ ve Şeyhu'l-İslam Ahmed b. Osman el-Âsımî el-Belhî⁵⁸'dir. Saffâr el-Buhârî'nin talebelerinin nisbesine dikkat edildiği zaman o bölgedeki Nesef,⁵⁹ Belh⁶⁰ gibi muhtelif şehirlerden kendisine ilim öğrenmek için gelen birçok insanın olması kendisinin döneminde meşhur olduğunu göstermektedir. Ünlü tabakât alimi Sem'âni de (562/1166)⁶¹ Saffâr el-Buhârî'den icazet alıp, rivayette bulunduğu için önde gelen talebeleri arasında sayılmaktadır.⁶² Ayrıca Saffâr'ın öğrencilerinden birisi Tarih-i Erbil'de hayat hikayesi anlatılan Kadı Hâlidî'dir. Onun Câmîü's-Sahih'i Saffâr'dan aldığı icazetle okuduğu kaydedilmektedir.⁶³

Saffâr el-Buhârî, öğrendiği ilimleri talebelerine öğretmekle beraber, uzman olduğu bazı sahalarda önemli eserler yazmıştır. Yetiştirdiği çevre itibarıyla birçok ilimle alakadar olmuş, kelam ilmi ile alakalı kitap ve risaleler kaleme almıştır. Tespitlerimize göre kaynaklarda tamamı akâidle ilgili olan Saffâr'ın eserleri şunlardır:

*Telhisü'l-Edille Li Kavâidi't-Tevhîd*⁶⁴, *Tahlîsü'z-Zâhid*,⁶⁵ *Ecvibetü'l-İmam es-Saffâr el-Buhârî*⁶⁶, *Es'ile fi'l-İtikâd*⁶⁷, *Risâle Fi Mesâil Suile anhâ eş-Şeyh es-Saffâr*⁶⁸, *Risâle Fi'l-Kelam*⁶⁹, *Risâle Fi'l- Akâid*⁷⁰, *Risâle fi ma'ne'l-hayât ve'l-ihtilâfi'l-vâki' fihâ*⁷¹, *Kitabü's-Sünneti vel-Cemâati*⁷², *Sakkü'l-Cenne (Farsca)*⁷³, *Risâle fi'l-îmân*⁷⁴ ve *el-İbâne*'dir⁷⁵.

Bu çalışmalar içerisinde mezheplerin isimlendirilmesi hakkında en çok istifade ettiğimiz *Telhisü'l-Edille Li Kavâidi't-Tevhîd*⁶⁶, adlı eseri hakkında biraz malumat vermek istiyoruz. Zâhid Saffâr'ın günümüze ulaşan ve üzerinde müteaddit defa tahkik

⁵⁴ Leknevi, *Fevaid*, s.24

⁵⁵ Zehebi, *A'lam*, c.21, s. 92; İbn-i Fuvâtî, *Mecmau'l-Âdâb*, c.3, s. 491.

⁵⁶ Kureşi, *Cevâhirü'l-Mudiyye*, c.I s. 74; Leknevi, *Fevaid*, s.24

⁵⁷ Zehebi, *A'lam*, c.21, s. 92

⁵⁸ Zehebi, *A'lam*, c.21, s. 92

⁵⁹ Nesef şehri için bkz. Hamevî, Yâkût, 1977. Mu'cemü'l-Buldân, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1977, V/285.

⁶⁰ Belh şehri için bkz. Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I/478.

⁶¹ Bkz. Efendioglu, Mehmet, "Sem'âni" maddesi, DİA, c. XXVI, s. 46, Ankara

⁶² İbnü'l-Esir, *el-Lübab Fi Tehzibi'l-Ensab*, c.1, s. 344

⁶³ İbnü'l-Müstevfi, Mubarek b. Ahmet el-Erbilî (637/1239), 1980. *Tarihü Erbil*, Vezaretü's-Sekafe, Daru'r-Reşid linneşr, Irak, 2c. I/265-266.

⁶⁴ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Brockelman, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, neşr. Mahmud Fehmi Hicazi, 4. Kısım, s.288 ; Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

⁶⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, Saffâr'a ait, *Tahlîsü'z-Zahid* adında bir eserin varlığından bahsetmektedir. Muhtemelen bu eser Saffâr'ın *Telhisü'l-Edille* adlı kitabı olup isim karışıklığı yaşanmıştır. Araştırmalarımız esnasında böyle bir esere rastlayamadık. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, c.1, s. 270.

⁶⁶ Brockelman, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, neşr. Mahmud Fehmi Hicazi, 4. Kısım, s.288

⁶⁷ Kutlu, Sönmez, 2006. İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik, Haz. Sönmez Kutlu, Kitabiyat yay., Ankara, s. 406

⁶⁸ *Risâle Fi Mesâil Suile anhâ eş-Şeyh es-Saffâr*, adlı eserin Bibliotheque National de France, Arabe, 4808, v.57a-71a'da kayıtlı olduğu zikredilmektedir. Kutlu, *Mâturîdilik*, s. 406

⁶⁹ Bknz. Saffâr, *Risâle Fi'l-Kelam*, Şehid Ali paşa Kütüphanesi, nu, 1706.

⁷⁰ *Risâle Fi'l-Akâid*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Beyazıt bölümünde bulunan *Risâle fi'l-akâid*, 7886 numarada kayıtlıdır. Kutlu, *Mâturîdilik*, s. 406

⁷¹ *Risâle fi ma'ne'l-hayât ve'l-ihtilâfi'l-vâki' fihâ*, isimli bu çalışmanın, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, no. 1683, vr. 171-184 'de kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Kutlu, *Mâturîdilik*, s. 406

⁷² Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l- Müellifin ve Âsârü'l-Musannufin*, c.1 s.9.

⁷³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannufin*, c.1 s.9.

⁷⁴ Ebü İshâk Saffâr, *Risâle fi'l-İmân*, Hamidiyye Nu: 388, v. 143b-150b.

⁷⁵ Saffâr'ın *el-İbâne* adlı, nübüvvet ve risalet konularına dair yazılan bir eseri olduğu kaydedilmektedir. Üzüm, İlyas, 2008, "Saffâr, Ebü İshak", DİA, İstanbul, XXXV, s. 462

⁷⁶ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Brockelman, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, neşr. Mahmud Fehmi Hicazi, 4. Kısım, s.288 ; Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

çalışmaları olan en büyük eseri *Telhisü'l-Edille*'dir. Kalam alanında yazılmış olan *Telhisü'l-Edille* adlı eserin kendisine nispet edilmesi hakkında kaynakların ittifakı vardır.⁷⁷ Bu eserin zındıklara karşı Sünnî mezhebi savunan bir kitap olduğu ifade edilmektedir.⁷⁸ Zaten kitabın muhteviyatı incelendiğinde yazarın diğer mezheplere karşı Ehl-i Sünnet görüşünü kuvvetle savunduğu görülecektir. Eserin birçok el yazmaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Eserin tam adı *Telhisü'l-Edille Li Kavaidi't-Tevhid*'dir.⁷⁹

Saffâr'ın belki de en orijinal yönlerinden birisi de *Esmâ-i Hüsnâ*'ya gösterdiği yaklaşımdır. Zira neredeyse eserinin dörtte birini bu konuya ayırmıştır. Alfabetik sıraya göre Hz. Allah'ın isimlerini çeşitli yönlerden incelemiştir. Her bir ismi anlatırken ilgili konuda akâid konularını ele almış ve muarız mezheplere reddiyelerde bulunmuştur.⁸⁰ Saffâr'ın *Esmâ-i Hüsnâ* hakkındaki değerlendirmelerini Angelika Brodersan bir makale çerçevesinde incelemiştir.⁸¹

Saffâr, bidat sahipleri başlığı altında Mutezile, Şîa ve Hariciler gibi Ehl-i Sünnet dışı mezhepleri ve bunların önemli temsilcilerini çeşitli görüşlerinden dolayı tekfir etme yoluna gitmiştir. Bunun için ayrı bir bölüm ayırmıştır.⁸² Fakat eserin diğer kısımlarında defaatle mezhep ve mezhep âlimlerinin isimleri zikredilerek görüşleri nakledilmiştir. Adeta eserin geneline mezhepler ile ilgili görüşlerini serpiştirmiştir.

Saffâr, son olarak ahiret konularından şefaât, mizan cennet – cehennem ve rüyetullah konuları ile eserini tamamlamıştır.⁸³

Saffâr'ın bu eserine genel olarak bakıldığında başta Mâturîdî gelenek olmak üzere çok farklı düşünce ekollerinin tarihi süreç içinde meydana gelmiş olan birikimlerini aktarma konusunda önemli bir kaynak olduğu söylenebilir. İçerisinde bol miktarda kişi, eser, fırka ve din ismi geçmekle Mezhepler Tarihi açısından değerli bilgiler ihtiva ettiği ifade edilebilir.

4. Saffâr'ın İslam Mezheplerini İsimlendirmesi

Çalışmanın bu kısmında Saffâr'ın mezhepleri isimlendirmede takip ettiği yöntemler, bilimsel usullere göre tespit edilen başlıklar altında yapılmaya çalışılacaktır.

Mezhepler tarihi eserleri analiz edildiğinde firkaların isimlendirilmesi ile ilgili altı çeşit adlandırma yapıldığı tespit edilmiştir. Bunlar:

1. Bir âlimin veya kurucu kabul edilen bir şahsın adına nispetle isimlendirme
2. Terimlere veya görüşlere göre isimlendirme yöntemi
3. İlk çıktıkları yere nispetle isimlendirme
4. Aşağılama ve hakaret amaçlı isimlendirme,

⁷⁷ Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, s.14.; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, c. 1, s.472.; Brockelman, GAL, s.738

⁷⁸ Brockelman, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, neşr. Mahmud Fehmi Hicazi, 4. Kısım, s.288

⁷⁸ Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

⁷⁹ Brockelman, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, neşr. Mahmud Fehmi Hicazi, 4. Kısım, s.288; Kutlu, *Maturîdilik*, s.406; Üzümlü, "Ebu İshak Saffâr", c. 35, s. 462; Çelidze, *Saffâr'ın hayatı ve görüşleri*, s. 26

⁷⁹ Türkiye'de Âtîf Efendi Kütüphanesi, no. 1220 (istinsâh tarihi: 1128, 170 vr.), İngiltere'de British Museum, no. 1577; Escorial Ktp., no. 1472, Irak'ta Bağdad, Mektebetü'l-Evkâf el-Âmme, no. 5233 (istinsâh tarihi: 884, 192 vr.) örnek olarak zikredilebilir. A. Ü. İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Hasan Onat'ın özel kütüphanesinde de bir nüshası mevcuttur (istinsâh tarihi: 821, 222 vr.).Zirikli, *Â'lâm*, c.1, s.32; Leknevi, *Fevaid*, s.24

⁸⁰ Saffâr, *Telhis*, c.I s. 395-656.

⁸¹ Angelika Brodersan, "Das Kapitel über die "schönen Namen Gottes" im Talhis al-adilla li qawaid at-tawhid des Abu Ishaq as-Saffâr al-Buhârî (gest 534/1139)", ZDMG, 164/2, Wiesbaden / Bochum 2014. S. 375-406.

⁸² Saffâr, *Telhis*, II, s. 725-733.

⁸³ Saffâr, *Telhis*, II, s. 867-911.

5. Tarihi olaya dayandırarak isimlendirme
6. Ayet ve hadiste geçen bir kelimeye dayalı isimlendirme⁸⁴

Sözkonusu başlıklar altında Saffâr'ın eserlerinde hangilerine yer verdikleri veya temas etmedikleri incelenmeye çalışılacaktır.

a. Bir Alimin veya Kurucu Kabul Edilen Bir Şahsın Adına Nispetle İsimlendirme

Bu isimlendirme, mezhep içerisinde öne çıkan birisinin adına nispetle yapılır.⁸⁵ Kurucu şahsa nispetle yapılan isimlendirme klasik dönem Mezhepler tarihi eserlerinde sıklıkla kullanılan bir yöntemdir.⁸⁶

Saffâr bu tür adlandırmaya ana mezheplerden Kerrâmiyye ve Cehmiyye'de yer vermiştir. Kerramiyye'yi Muhammed b. Kerram'ın tabileri⁸⁷, Cehmiyye'yi ise "Cehm b. Safvan'ın taraftarları" diye adlandırmıştır⁸⁸. Böylece ana mezheplerden ikisine kurucusunun ismini vermiştir.

Saffâr, aynı yöntemi alt fırkaların bir kısmında da kullanmıştır. Kurucu kabul ettiği kişinin isminin sonuna -iyye nisbesi getirerek adlandırma yoluna gitmiştir. Mesela, Mutezile'den "Şebibiyye" fırkası, Muhammed b. Şebib el-Basri'nin ashâbı, "Gaylaniyye" fırkası Gaylan'ın ashâbı, "Neccâriyye" fırkası Hasan b. Muhammed en-Neccâr'ın ashâbı diyerek, keza Mürcie'den "Şimriyye", Ebu Şimr'in, "Sevbâniyye", Ebu Sevban'ın, "Merisiyye", Bişr b. Ğıyas el-Merisi'nin taraftarları diyerek kişilere dayalı adlandırma yapmıştır.⁸⁹ Aynı şekilde Şia'dan "Hişamiyye", Hişam b. Hakem er-Râfizi'nin,⁹⁰ "Ma'meriyye'nin" Ma'mer ismindeki bir adamın, Bezîiyye'nin Bezî' ismindeki birinin taraftarları olduğunu,⁹¹ belirtmiştir. Mukannaiyye'yi ise Halife Mehdi zamanında öldürülen Mukanna'ya⁹² nispet etmiştir. Saffâr, şahsa nispetle yapılan isimlendirmeyi bol miktarda kullanmıştır.⁹³

Saffâr, kimi zaman alt fırkalardan bazılarının kurucu isimlerini belirtmeden şahsa dayalı mezhep adı kullanmıştır. Her ne kadar Saffâr, kurucu şahsın ismini açıkça söylemese de bu fırka isimlerinin şahıslardan kaynaklandığı bilinmektedir. Mesela Karâmî fırkasından "Karâmîta" ismiyle⁹⁴ bahsettiği halde kurucusu ile ilgili bilgiye

⁸⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.129 vd.

⁸⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 129; Büyükkara, *Metodolojisi Meselesi*, s. 446-447.

⁸⁶ Kurucu şahsa nispetle dayalı isimlendirme örnekleri için bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, V, 133 (Zeydiyye, Zeyd b. Ali'nin ashâbıdır, Cerriyye, Süleyman b. Cerir'in ashâbıdır); Eşari, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, I, 66, 68 (Muğiriyye, Muğire b. Said'in ashâbıdır, Beyaniyye, Beyan b. Seman'ın ashâbıdır); İsfârîni, *et-Tebsîr fi'd-Dîn*, s. 53 (Necedât, Necde b. Amir el-Hanefî'nin ashâbıdır); Nevbahtî, Hasan b. Musâ, Kummî, Sa'd b. Abdullah, *Fıraku's-Şia*, thk. Abdülmünim el-Hafeni, Daru'r-Reşâd, I. Baskı, 1992/1412, s. 49, (Mansuriyye, Ebu Masur el-İclî'nin ashâbıdır); Şehristânî, I, s. 77 (Dirâriyye, Dirar b. Amr'ın ashâbıdır); Râzi, *İtikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn*, s. 70 (Sevbaniyye, Sevbanın tabileridir)

⁸⁷ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c. I, s.247.

⁸⁸ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s.724.

⁸⁹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s.723.

⁹⁰ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s.638.

⁹¹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 606.

⁹² Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 607.

⁹³ Şahsa nispetle adlandırmanın diğer örnekler için bkz.: "Hâbitiyye/Hadesiyye, Ahmet b. Hait/Hâbit'in taraftarları" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 549); "Sâlihiyye, Ebu'l-Hüseyn Sâlih'in ashâbı" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 724); "Dirariyye, Dirar b. Amr" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 842, 689); "Gaylaniyye'nin, Gaylan b. Mervan'ın taraftarları" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 723); Fazliyye, Fazl b. İsa er-Rakkâşî (140/757)'nin taraftarlarıdır" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 724); "Muammeriyye, Mutezile'den bir fırka da Muammer'in ashâbıdır" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 549); Hattâbiyye'nin" Ebu'l-Hattab'(Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 605), "Beyâniyye, Beyân b. Seman" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, I, 308); "Muğiriyye'nin Muğire b. Said el-İclî (119/740)" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 604,722); "Hulmaniyye'nin" Ebu Hulman (Hukman) ed-Dımaşkı ve tabileri", (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 637-638); "Cevâlikiyye Hişam b. Salim el-Cevâlikî ve tabileri" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 640); "Zeydiyye, Zeyd b. Ali", (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, I, 56; II, 894.); "Ezârîka, Ebu Reşîd Nâfi b. Ezrak" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 723); "Sufriyye, Ziyad b. Asfar" (Saffâr, *Telhîsu'l-Edille*, II, 723)

⁹⁴ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 94, 185, c. II, 735, 849.

değınmemiştir. Ancak Bağdâdi bunun Hamdan Kırmıt isimli kişiye nispet edildiğini bildirmektedir.⁹⁵ Keza Saffâr, Yezîdiyye fırkasının görüşlerine değindiği halde kurucusundan bahsetmemiştir. Hâlbuki bunun Yezid b. Üneys'e'nin ashabı olduğu Şehristani tarafından bildirilmektedir.⁹⁶ Her ne kadar bunların kurucularının ismini söylemese bile bu konuda Saffâr'ın bilgi sahibi olduğu fakat bunu zikretmeyi düşünmediği söylenebilir.

b. Terimlere veya Görüşlere Göre İsimlendirme Yöntemi

Mezhepler tarihi eserlerinde görülen adlandırma türlerinden birisi de fırkaların sahip oldukları görüşlere ve onların fikri sistemlerinde bulunan terimlere dayalı yapılan tesmiyedir.⁹⁷ Bu nevi' adlandırma, şahıslara dayalı isimlendirmeden sonra en fazla kullanılan isimlendirme türlerindedir.⁹⁸

Saffâr, “görüşe dayalı adlandırma” biçimini Kaderiyye ve Mücebbire gibi ana mezhepler için kullanmıştır. Mesela kaderi inkâr ettiklerinden dolayı Mutezile'yi Kaderiyye diye adlandırır. O, Ehl-i Sünnet'in, kaderi Hz. Allah'a nispet ettikleri için Kaderiyye diye isimlendirilemeyeceği, buna karşı Mutezile'nin fiilleri kendilerine nispet ettikleri için Kaderiyye olarak adlandırılacağı görüşündedir. Zira ona göre insanlar, başka bir kimsenin fiiline göre değil, kendi işlediği fiiline göre nispet/isim alırlar.⁹⁹ Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla o dönemde muhtemel Mutezile, Ehl-i Sünnet taraftarlarına Kaderiyye ismini vermekteydi. Belki de Kaderiyye'yi kötüleyen hadislerdeki¹⁰⁰ manadan uzak kalmak istemişlerdir. Bunun üzerine Saffâr savunmaya geçerek, bu ismin onlara ait olduğu konusunda ısrarcı olmuştur.¹⁰¹

Saffâr, Mutezile'nin, “hayır ve şerrin kaderini Hz. Allah'tan nefyetmeleri sebebiyle kendilerini “Adliyye” diye isimlendirdiklerini bildirir. Ancak Saffâr, Mutezile'yi övücü mahiyetteki “Adliyye” isimlendirmesini kabul etmeyip, Cafer-i Sadık'a dayanarak onları red eder. Cafer, onlar için, “Mutezile, kaderi inkâr etmekle, Hz. Allah'ın, isyan edilmesine razı olmadığı halde isyan edildiğini, itaat olunmasını istediği halde itaat edilmediğini söyleyerek, Hz. Allah'a acziyyet isnat ettiler. Sonra da kendilerini “adliye”

⁹⁵ Bağdâdi, Abdulkahir b. Tahir b. Muammed, trz, el-Fark Beyne'l-Fırak, thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamit, Daru'l-Marife, Beyrut, s. 282.

⁹⁶ Şehristani, Abdulkarim, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Ahmet Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, 2. Baskı, I, s. 133.

⁹⁷ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 131.

⁹⁸ Fırkanın görüşlerine dayalı isimlendirme örnekleri için bkz. Şehristani, *Milel*, c. I, s. 200, (Bâtıniyye, “her zahirin bir batını vardır, dedikleri için bu lakabı aldılar” demektedir); Eşari, *Makâlât*, c. I, s. 65,66, (Şia ismi, “Hz. Ali, taraftarı olup, Onu diğer sahabe üzerine takdim ettikleri için bu isim verilmiştir”. Gâliye denilmesi, “Hz. Ali hakkında aşırı gidip, büyük sözler söyledikleri” içindir); Bağdâdi, *el-Fark*, s. 74, (Muhakkimetü'l-ülâ ve Şurât, “tahkim olayına karşı çıkanlar ve nefsinin Allah'a satanlar”); İsferrâini, *et-Tebşir*, s.97, (Mürchie, “İman hakkında icrayı savunanlardır”); İrakî el-Hanefî, Ebu Muhammed Osman el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli' z-Zeygi ve'z-Zendaka, (Sapıklar ile Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri), naşir, Yaşar Kutluay, Nur Matbaası, Ankara 1961, s. 32, (İmamıyye, “hak olan imam Hz. Ali'dir” derler); Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, 2003. *Usûlu'd-Din*, thk. Hanz Peter Lins, el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti Li't-Türâs, Kahire 2003, s. 249, (Hariciler, “Allah yolunda nefislerini sattıklarını söyleyerek kendilerini Muhakkime-i Şurât diye isimlendirirler”); Ebu'l-Muin en-Nesefî, , 2003. *Tabsıratu'l-Edille fi Usuli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİBY, Ankara 2003, I, s. 111 (Cebriyye); Ebu Muti' Mekhul b. Fadl, 2013. *Kitabu'r-Red Ala Ehli'l-Bidai ve'l-Ehvai'd-Dâleti*, Dirase ve tahkik Seyit Bahçivan, Hikmetevi Yayınları, Konya, , s. 181, (Mütenâsihiyye, “ruhların tenasühünü iddia eder”), SÂLİMİ, Ebü Şekür, 2017. *et-Temhid fi Beyani't-Tevhid*, thk. Ömür Türkmen, TDV Isam Yayınları, Ankara, s. 346, (Râfiziyye, “bunlar İslam dinini terk ettikleri için bu ismi aldılar”).

⁹⁹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 863.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Köktaş, “Kaderiyye ve Mürchie İle ilgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, s. 113-143

¹⁰¹ Onlar, Cafer-i Sadık'a göre, “Hz. Allah'ın adalet sıfatını öne çıkarmak isterken, O'nu aciz bırakmışlardır”. Saffâr, bunun akabinde “Cafer-i Sadık ne güzel söyledi” diyerek bu görüşü benimsediğini gösterir. Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 49; c. II, s. 853.

diye isimlendirdiler”¹⁰² demiştir. Saffâr, burada Mutezile’nin adliyye ismini alamayacağını Ehl-i Beyt’in önde gelen imamlarından birine dayanarak beyan eder.

Saffâr, insanın fiillerinde özgür olmayıp, cebir altında olduğunu iddia edenleri Mücebbire (Cebriyye) olarak isimlendirmiştir. Cebir ve Mücebbire kelimesini pek çok defa kullanmıştır.¹⁰³

Saffâr, ana fırkalarda olduğu gibi alt fırkalardan da bir kısmını görüşe dayalı olarak isimlendirmiştir. Mesela Hz. Allah’ın, imamlara hatta cisimlere hulul ettiğine inanan kimselerin bu düşüncelerinden dolayı Hulûliyye diye isimlendirildiklerini nakletmiştir.¹⁰⁴ Keza Kerrâmiyye’den Hz. Allah’ın insan gibi cismi olduğunu iddia edenleri “Kerramiyye-i Mücessime”¹⁰⁵ şeklinde adlandırmıştır. Saffâr, Şîa’da “her sözün bir bätını vardır” diyenleri ise Bätuniyye diye isimlendirmiştir.¹⁰⁶ Saffâr, Hariciler’in tahkimi kabul etmemelerinden dolayı Muhakkime ismi ile anıldıklarını kaydetmiştir.¹⁰⁷

Bu bilgiler değerlendirildiğinde Saffâr’ın Kaderiyye, Mücebbire, Hulûliyye, Mücessime, Bätuniyye ve Muhakkime fırkalarını sahip oldukları “yanlış görüşlerden” dolayı isimlendirmektedir. Onların bu kötü sıfatları hak ettiklerini düşünmektedir. Onların güzel isimler ile anılmalarını kabul etmemektedir.

c. İlk Çıktıkları Yere Nispetle İsimlendirme

İslam mezheplerinden bazıları belli bir coğrafya ve şehre göre isimlendirilir.¹⁰⁸ Muhtemelen o mekânda ilk ortaya çıktıkları yahut orada bir müddet etkili olduklarından yahut mezhebin tarihini etkileyen önemli bir olayın orada cereyan etmesi buna sebep olabilir. Müellif Saffâr, bu tür bir isimlendirme sistemini Mutezile ve Mücessime mezheplerinde kullanmıştır.

Saffâr, ana mezheplerden Mutezile’yi Basra ve Bağdat Mutezilesi¹⁰⁹ şeklinde şehirlere nispetle adlandırmıştır.¹¹⁰ Kerrâmiyye’den Mücessime’yi “Mücessimetü Horasan” diyerek Horasan bölgesine¹¹¹ izafe etmiştir¹¹².

Saffâr, bunlardan başka yer ismine izafetle her hangi bir mezhebe isim vermeyi tercih etmemiştir.¹¹³ Bu tarz bir isimlendirmeyi fazla benimsemediği düşünülebilir. Aynı

¹⁰² Onlar, Cafer-i Sadık’a göre, “Hz. Allah’ın adalet sıfatını öne çıkarmak isterken, O’nu aciz bırakmışlardır”. Saffâr, bunun akabinde “Cafer-i Sadık ne güzel söyledi” diyerek bu görüşü benimsediğini gösterir. Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.I, s. 49; c. II, s. 853.

¹⁰³ Cebir kelimesi için bkz. Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.I, s. 151, 178, 179, 180, 181, 399, c. II, 851. Mücebbire kelimesi için bkz. Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.I, 180; c.II, s.733

¹⁰⁴ Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.I, s.467; c. II, s. 638

¹⁰⁵ Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.I, s. 301.

¹⁰⁶ Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.II, s. 855-856.

¹⁰⁷ Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.II, s.840.

¹⁰⁸ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 131.

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bkz. Murat Akın, “Basra ve Bağdat Mu’tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler”, C.U. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, cilt: XVII, Sayı:2, Sayfa, 271-295; Selim Özarslan, “Mutezile: Basra ve Bağdat Mu’tezilileri ve Başlıca Görüşleri”, C.U. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas 2003cilt: VII/1, s. 161-181.

¹¹⁰ Saffâr, bunların aynı mezhepten olduğu halde birbirlerini tekfir ettiklerini nakleder. Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.2, s. 858.

¹¹¹ Alimlerin kimi zaman, şehirlere nispet ederek mezhepleri anlatması Ebu Hanife zamanında dahi mevcut olan bir vakadır. Ebu Mutî, eserinde Ebu Hanife’den nakille şu rivayete yer verir: “Ebu Hanife dedi ki, Horasan’dan bize iki sapık görüş geldi. Birisi Müşebbihe, diğer Cehmiyye. Bkz. Ebu Mutî’ Mekhul, *Kitabu’r-Red*, s. 254.

¹¹² Saffâr el-Buhârî, *Telhisu’l-Edille*, c.II, s. 856.

¹¹³ Kendisinden önceki Mâturîdî alimlerden bir kısmının Hariciler için kullandığı Haruriyye ismini Saffâr, kullanmamıştır. Bkz. Mekhul Neseî, *Kitabu’r-Red*, s. 136; Ebü Şekür, *et-Temhîd*, s. 350 Hariciler/Nâsibiyye “Hârûriyye diye isimlendirilir. Çünkü bunlar Hârûrâ denilen yerde Hz. Ali’ye isyan ettiler)

durumun diğer makâlat sahipleri için de geçerli olduğu, zira genellikle bu tür adlandırmanın pek kullanılmadığı söylenebilir.¹¹⁴

d. Aşağılama ve Hakaret Amaçlı İsimlendirme

Mezheplere, ekseri olarak muhalifleri tarafından aşağılayıcı ve hakaret amaçlı isimler verilir. Bunda amaç ilgili fırkayı Ehl-i Sünnet'ten uzak tutmaktır.¹¹⁵ Dışarıdan verilen bu isimlerin yergi amaçlı olduğu açık bir şekilde görülmektedir.¹¹⁶ Zaman zaman mezheplerin kendi aralarındaki çatışma neticesinde birbirlerini kötü lakapla anmaları, hatta tekfir etmeleri yaşanan bir vakadır. Aslında fırkaların adlandırılmaları “teâruf: tanışma ve tanınma’ya mâtuf olması lazım iken maalesef, tekfir, tatlil, tefsik ve tahkîr” amaçlarını taşımaktadır.¹¹⁷ Klasik makâlât eserlerinde bu tür adlandırmalar kullanılmıştır.¹¹⁸

Saffâr, mezhepler hakkında genel olarak hak ve batıl ayrımında bulunmuştur.¹¹⁹ Benimsediklerini övgü ile aktarmıştır. Örnek olarak kendisinin mensubu olduğunu söylediği mezhebi *Eh-li Sünnet ve'l-Cemaat*¹²⁰, *Mezheb-i Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati*,¹²¹ “Ehl-i Hakk”¹²² *Ehl-i Tevhid*¹²³ *Mezheb-i Ebi Hanife*¹²⁴ *Fırka-i Naciye* ve *Sevâdü'l-Azam*¹²⁵ gibi ifadeler ile anlatmıştır. Kullandığı bu tabirler övgü ifade etmektedir. Ancak karşı çıktıklarına karşı hem eleştirip hem kötüleyici isimler vermiştir. Saffâr, Mutezile'yi, sıfatları inkâr ettikleri için, Mücessime'yi de tecsim görüşünden dolayı “Ehl-i Dalâl”, Hulûliyye mensuplarını Hz. Allah'ın insanlara ve diğer canlılara girdiğini iddia etmelerinden dolayı “Ehl-i Bâtıl”, Kaderiyye'yi “el-Menzile” görüşüne sahip oldukları için “Ehl-i Bidat” gibi dışlayıcı lakaplar vermiştir.¹²⁶

Saffâr'ın, Haricileri 3 kötü sıfatla isimlendirdiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'in vafettiği üzere okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkanlar anlamında onları Mârikiyyûn; ikincisi Hz. Ali ile savaşarak ona zulmettikleri için Kâsîtûn; üçüncüsü sözlerinden dönüp Hz. Ali'ye isyan ettikleri için Nâkisûn olarak isimlendirmektedir.¹²⁷ Görüldüğü üzere Haricilere verilen isimler onları aşağılama, insanların nazarında itibardan düşürme gibi bir hedef içerisindedir.

¹¹⁴ Hârûriyye dışında mekana bağlı olarak mezhep ismi verildiği fazla yoktur. Bkz. Eşari, Haricilerin lakaplarını sayarken bunların arasında Hârûriyye adını kullanıp, sözkonusu mekana gittiklerinden dolayı bu ismi aldıklarını söylemiştir. Eşari, Makâlât: *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 132. Aynı bilgileri Bağdâdi de vermektedir. bkz. Bağdâdi, *el-Fark*, s. 75.

¹¹⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 132; Büyükkara, “Metodoloji Meselesi”, s. 447,448.

¹¹⁶ Karadağ, “Mezhep ve İsim”, s. 15

¹¹⁷ Geçit, “Kelâmî Fırkaların İsimlendirilmesi Problemi”, s. 331.

¹¹⁸ Bu tür hakaret amaçlı isimlendirme örnekleri için bkz. Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 84, (Eftahiyye, “Abdullah b. Ca'fer'in ashabıdır. Kendisi başı yahut ayakları düz olduğu için Eftahiyye diye isimlendirilmiştir”); Şehristani, *Milel*, s. 168, (Eftahiyye Mezhebi); İsfârâini, Ebu'l-Muzaffer, 1983. *et-Tabîr fi'd-Dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut,

Âlemü'l-Kütüb, Beyrut. s. 40 (Şeytâniyye, “Şeytanu't-Tâk lakabı ile anılan Muhammed. B. Ali Numani'nin taraftarlarıdır”); Râzî, *İtikâdâtü Fırakü'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 59, (Gurabiyye, bir karganın diğer bir kargaya benzediği gibi Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'e s.a.v. benzediğini ileri sürdüler, Hz. Allah, Cebrail'ı a.s. Hz. Ali'ye gönderdi. Ancak Cebrail as, şaşırıp ve risaleti Hz. Muhammede s.a.v. getirdi” dediler)

¹¹⁹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 863.

¹²⁰ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 27, 46, 54, 271, 291, 332, 348, 350, 358, 399, 416, 468; c.II, 565, 610, 702, 763, 812, 813, 851, 858.

¹²¹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 27; c. II, s. 702, 811.

¹²² Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s.520-521

¹²³ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 292, 354.

¹²⁴ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 132, 251, 348.

¹²⁵ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 180.

¹²⁶ Bu isimler için bkz. Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c. I, s. 307. (*Ehl-i Ehva*), c. II, 531 (*Ehl-i Dalâl*), 637 (*Ehl-i Bâtıl*), s. 863(*Ehl-i Bidat*)

¹²⁷ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 836

Saffâr'ın aşağılama kasdıyla¹²⁸ kullandığı isimlerden birisi *Ğulât-ı Mürcie/aşırı mürcie*¹²⁹ tabiridir. Makâlât eserlerinde Ğulât tabiri genellikle Şia mezhebi için kullanılmakta olduğu halde Saffâr'ın burada dalalet ehli kabul ettiği¹³⁰ Mürcie için kullanması ilginç bir durumdur. Zira bu ifade aşırı/fanatik vasfıyla getirilen Mürcie'nin yanında doğru yolda olan başka bir Mürcie'nin varlığını düşündürmektedir.

Saffâr'ın bu tutumunun Mâturîdî mezhebinin geleneğinde¹³¹ mevcut olduğu görülmektedir. Zira İmam Mâturîdî, Mürcie'yi iki kısma ayırmaktadır. Bunlar "Övülen ve Zemmedilen Mürcie"dir. Ebu Hanife'nin savunduğu Mürcie'yi Övülen Mürcie olarak kabul etmektedir. Kaderiyye ve Mürcie'nin yetmiş dilde lanetlendiği yönündeki varit olan hadisi yorumlayarak buradaki Mürcie ile Cebriyye'nin kastedilmiş olabileceğini bildirmektedir.¹³² Aynı şekilde daha sonra aynı ekolden gelen Ebû Şekür es-Sâlimî'de (460/1068) aynı yaklaşımı göstermiştir. Sâlimî'ye göre Mürcie iki kısımdır. Birincisi Mürcie-i Merhume'dir ki bunlar Hz. Peygamber'in ashabıdır. Diğer Mürcie-i Melune'dir ki bunlar "masiyyet kişiye zarar vermez, asi kimse azap görmez" iddiasını ileri sürenlerdir. Sâlimî bu görüşünü Ebu Hanife'ye dayandırmakta olup, onun bu taksimi yaptığını ifade etmektedir.¹³³ Görüldüğü üzere Mürcie iki kısma ayrılmıştır. Farklılık sadece lafızlardadır. Biri merhume derken diğeri övülen diye tabir etmiştir. Aynı zamanda Saffâr'ın Mâturîdî çizgiyi takip ettiği söylenebilir.

e. Tarihi Bir Olaya Dayandırarak İsimlendirme

Klasik kaynaklar, bir takım mezheplerin isimleriyle ilgili hikâyeler nakletmektedirler. Böylelikle tarihi bir olaya dayandırarak isimlendirme yapılmaktadır. Ancak bu hikâyelerin doğrulukları itirazlardan uzak kalmamıştır.¹³⁴ Saffâr'ın, Râfıza, Mutezile ve Hariciler olmak üzere üç mezhepte bu tarz isimlendirmeyi tercih ettiği söylenebilir. Özellikle son ikisinin çıkış hikâyesine yer vermiştir.

Saffâr, Şia mezhebinin anlatırken sürekli Râfıza ifadesini kullanmıştır.¹³⁵ Sadece bir yerde "teşeyyu' ve rafd" kavramlarını kullanmıştır.¹³⁶ Râfıza ve Zeydiyye ismini kullandığında ise bu isimlerin niçin verildiği hakkında herhangi bir bilgiye temas etmemiştir. Aslında Zeyd b. Ali'nin taraftarları ile arasında geçen bir olaya binaen

¹²⁸ Saffâr, Şeytaniyye mezhebi kurucusu Muhammed b. Numan er-Râfızî'ye hakaret amaçlı verilen Şeytânü't-Tâk ismini kullanmıştır. Hatta bunların mensuplarının küfrünü gerekli görmüştür. Bkz. Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.2, s. 730. Krş. Şehristânî de Nu'maniyye diye isimlendirdiği bu mezhebin Muhammed b. Ali b. Numan Ebu Ca'fer Ahvel'in taraftarları olup, "Şeytâbu't-Tâk" ile lakaplandığını bildirir. Ancak Şia'nın buna "Müminü't-Tâk" lakabını verdiğini nakleder. Saffâr, çağdaşı Şehristânî'nin aksine bu mezhep hakkında Şia'nın verdiği övücü lakabı kullanma yerine aşağılayıcı bir ismi kullanmayı tercih etmiştir. Böylece bunlara karşı olan negatif tavrını göstermiştir. Bu bilgilere bakılarak Şehristânî'nin daha objektif bir tavır içinde olduğu söylenebilir. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 65; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 71; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52; Büyükkara, "Metodoloji Meselesi", s. 448; Şehristânî, *Milel*, c. I, s. 190.

¹²⁹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c. II, s. 520.

¹³⁰ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c. II, s. 861.

¹³¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ak, "Ebu Mansûr el-Mâturîdî'nin Mürcie'ye Bakışı", *Dinî Araştırmalar*, cilt: 8, s. 24, ss.193-202.

¹³² Mâturîdî, Ebu Mansur, *Kitabu'l-Tevhit*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammet Aruçi, *Mektebetü İrşâd*, İstanbul, 2001, s. 479 (İrca bölümü).

¹³³ Ebû Şekûr, *et-Temhîd*, s. 354.

¹³⁴ Büyükkara, "Metodoloji Meselesi", s. 448; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 132

¹³⁵ Yirmiden fazla yerde bu tabiri söylemiştir. Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.I, s. 51, 112, 232, 308, 309, 310, 404, 411, c.II, 638, 640, 723, 730, 731, 819, 820, 826, 827, 849, 851, 853.

¹³⁶ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 849.

söylenmiş sözden alınan Râfıza ismini¹³⁷ benimsediği söylenebilir. Böylelikle ilgili olaya işaret etmiş olabilir.¹³⁸

Saffâr'ın çıkış hikayesine değindiği diğer bir mezhep Mutezile'dir. Buna göre hicretten yüz sene sonra Dımaşk ahalisinden Vasil-ı Gazzal (131/748)¹³⁹ Hasan-ı Basri'nin meclisine gelip günlerce katılmıştır. Bilahare ona muhalefet edip ayrılmıştır. Saffâr burada (İ'tezela anhu) tabirini kullanır. Sonra onun *el-Menzile* görüşünü ortaya attığını ve ümmetin icmandan ayrı kaldığını ifade eder.¹⁴⁰ Vasil'in Hasan-ı Basri'nin meclisinden ayrılmasının akabinde Amr b. Ubeyd'in de (144/761) ona iştirak ettiğini, ancak Basra'da kaldıkları zaman içerisinde kendilerine kimsenin tabi olmadığını belirtir.¹⁴¹ Saffâr, bu olayı naklettikten sonra açık bir şekilde bu hadiseden dolayı Mutezile ismini aldıklarını söylemese de anlattığı hikâye diğer bir kısım makâlât eserlerinde İ'tizal isminin kaynağı olarak gösterilmektedir.¹⁴² Muhtemelen Saffâr'da bundan dolayı Mutezile diye isimlendirildiklerini düşünmüştür.

Saffâr, Haricilerin çıkışı hakkında bilgi vererek, onların isimlendirilmelerini tarihi çıkış olaylarına bağlamıştır. Saffâr'a göre bunların Havaric diye isimlendirilmelerinin sebebi, hak olan bir devlet başkanına huruc/isyan etmeleridir.¹⁴³ Saffâr burada hak imam ile Hz. Ali'yi kast edip, ona isyan edenleri Hariciler olarak adlandırmaktadır.¹⁴⁴

Bu bilgiye göre Hariciler'in hem tarihi bir olay, hem de sahip oldukları görüş dolayısıyla isimlendirilmeleri mümkündür denebilir. Netice olarak bir mezhebin tek bir sebep yerine birkaç nedenden dolayı isimlendirilmesine mani bir durum yoktur.

f. Ayet ve Hadiste Geçen Bir Kelimeye Dayalı İsimlendirme

Fırkaların aldıkları bir kısım isimler âyet ve hadislerde¹⁴⁵ zikredilen kelimelere dayandırılmaktadır.¹⁴⁶ Bu tür isimlendirmeler ya mezheplerin kendileri tarafından yahut muhalifler tarafından verilmiştir. Haliyle içeriden yapılan isimlendirmelerde olumlu anlamlar varken, dışarıdan gelenlerde ise aşağılama manaları mevcuttur.¹⁴⁷

Saffâr'ın, bu tür isimlendirmeyi Mârîka ve Kaderiyye'nin adlandırmasında kullandığı söylenebilir. Saffâr, Hariciler'in isimleri hakkında bilgi verirken Mârîka diye adlandırmalarını Hz. Peygamber'in hadisinde geçen bir kelime ile onları vasıflamasına dayandırır. Saffâr'a göre, Hariciler, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıktıkları (m-r-k)¹⁴⁸

¹³⁷ Râzi'nin bildirdiğine göre Zeyd b. Ali, Hişam b. Abdulmelik'e karşı isyan ettiği zaman, kendi askerleri Hz. Ebu Bekir hakkında kötü sözler söylediler. Ancak Zeyd onları bundan men etti. Bunun üzerine Zeyd'i terk (raf'd) ettiler. O da "Siz beni terke ettiniz" dedi. Onlar da evet cevabını verice "Râfıza" ismi onların üstüne kaldı. Bkz. Râzi, *İtikâdâtı Fırakî'l-Müslimîn*, s. 52.

¹³⁸ Eşari, Makâlât'ında "Rafaztumûni" olayını nakleder. Bkz. Eşari, *Makâlât*, c.I, s. 130.

¹³⁹ Geniş bilgi için bkz. Abdulhamit Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanîfe ve Vasil b. Atâ*, İstanbul 2012.

¹⁴⁰ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c.II, s. 852.

¹⁴¹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c. II, s. 853.

¹⁴² Mutezile diye isimlendirilmesi hakkında bkz. İsfârâinî, *et-Tebîr*, s. 68; Şehristânî, *Milel* c. I, s. 42; Râzi, *İtikâdât*, s. 39.

¹⁴³ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille*, c. II, s.840.

¹⁴⁴ Benzer adlandırma için bkz. Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, s. 19 (Şia'dan bir fırka Hz. Alive Hz. Muaviye arasındaki hakem tahkiminden sonra Hz. Ali'ye muhalefet ettiler. Hüküm ancak Hz. Allah'a aittir, dediler. Hz. Ali'yi tekfir edip, ondan teberi ettiler. Bunlar "Mârikün"dur. Hz. Ali'ye karşı isyan edip, Nehrevan'da savaştılar. Hârûra vakasından dolayı Hârûriyye diye isimlendirildiler. Hepsine birden Havaric adı verildi); krş. Şehristânî, *Milel*, c. I, s. 106; İsfârâinî, *et-Tebîr*, s. 45.

¹⁴⁵ Fırkaların meşrûyetlerini sağlamak için hadisleri ve ayetleri kullandıkları bildirilmiştir. Hakkında bilgi için bkz. Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie İle ilgili Hadislerin Değerlendirilmesi", s. 113-143.

¹⁴⁶ Büyükkara, *Metodoloji Meselesi*, s. 449.

¹⁴⁷ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 133; Karadaş, "Mezhep ve İsim", s. 15.

¹⁴⁸ M-r-k kelimesi, okun yaydan çıkması manasındadır. İbn-i Manzûr, bu kelimeyi anlatırken ilgili hadisleri aktarır ve şu bilgileri verir: Hadiste, hariciler için (yemreküne) okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkar, buyurulmaktadır. Hz. Ali'nin, Mârikîn ile savaşmakla emrolundum, dediğini nakledip, bundan dolayı haricilerin Mârîka diye isimlendirildiklerini kaydeder. Bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Emin

için *Mârîka* ile tesmiye olunmuşlardır. Böylelikle *Mârîka* isminin Hz. Ali tarafından da kullanıldığını naklederek, görüşünü desteklemek ister. Her ne kadar bu gibi hadislerin sıhhati tartışmalı da olsa¹⁴⁹ makâlat yazarları bu bilgileri nakletmişlerdir. Ancak Eş'arî bu konuda Hâricilerin, *Mârîka* dışındaki isimlere razı olduklarını ancak *Mârîka* ismini kabul etmediklerini bildirir.¹⁵⁰ Hâlbuki Saffâr'ın bunu söylerken herhangi bir şerh koymayıp, tafsilatıyla ismin manasını izah etmesi hadisin içeriğini benimsediğini ve bu ismi Hâricilere uygun gördüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla bu noktada "Mezhep adlarının tarafsız olmadığı kim tarafından kime verildiği sorulmalıdır"¹⁵¹ şeklindeki tavsiye önem arz etmektedir.

Saffâr, Mutezile'yi kimi zaman Kaderiyye diye isimlendirmiştir. Böylece Kaderiyye hakkında zikredilen kötuleyici mahiyetteki hadislerle yer vererek, eleştirmiştir.¹⁵² Hatta İbn-i Ömer isnadıyla, Kader yoktur diye iddia eden bir kavmin geleceği bilgisini veren hadisi nakletmiştir.¹⁵³ Böylece Kaderiyye'nin adlandırılmasını muhtemelen Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerle istinat ettirmiştir. Kaderiyye hakkındaki bu hadisleri kimi Makâlât eserleri de zikretmektedir.¹⁵⁴ Dolayısıyla Saffâr da muhtemelen bunlardan istifade ile nakillerde bulunmuştur. Kaderiyye'nin adlandırılmasında bu hadisler etkili olduğu gibi Kaderiyye'nin sahip olduğu kader görüşünün de tesiri açıktır. Dolayısıyla Kaderiyye adının menşei hem hadisler hem de sahip oldukları kader görüşüdür, denebilir.

SONUÇ

Saffâr el-Buhârî, Hanefî-Mâturîdî düşünceye sahip, yaşadığı zamanda etkili olan bir âlimdir. Onun *Telhisü'l-Edille* adlı eseri önemli bir çalışma olup, İslam Mezhepleri hakkında değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Onun Mezhepleri isimlendirmesi hakkında kullandığı yöntemler ve verdiği bilgiler analiz edildiğinde şu önemli tespitler yapılabilir:

- ✓ Mezheplerin ismi ile alakalı bazen onların hangi sebepten dolayı bu ismi aldıklarını söylerken çoğu zaman bu ismi neden aldıkları hakkında açık ifadelerde bulunmamıştır.
- ✓ Saffâr, isimlendirmede çoğunlukla şahsa nispetle adlandırmayı tercih etmiştir. Otuzdan fazla mezhebi bu şekilde anmıştır. Daha sonra terimlere dayalı adlandırma gelmektedir. Diğer çeşitler tikel durumdadır.
- ✓ Bazı mezhep kurucularının isimlerini uzun bir şekilde babasının ve memleketinin nisbesiyle aktarırken bazılarını ise çok kısa tutmuştur. Mesela, "tefsir ve hadis imamlarının öncülerinden olan Hüseyin b. Fazl el-Beceli" diye verirken,¹⁵⁵ Bir başka yerde "Mutezile'den bir fırka da Muammer'in ashâbıdır", diyerek sadece kişinin ismini vermiştir.¹⁵⁶ İsimlerin kısa verilmesi, kişilerin tespitinde araştırmacıları yanıltma ihtimalini taşımaktadır.

Muhammed abdulvehhab- Muhammed Sadık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1999, c. XII, s. 85

¹⁴⁹ Büyükkara, Metodoloji Meselesi, s. 450.

¹⁵⁰ Eş'arî, *Makâlât*, c. I, s. 191.

¹⁵¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 6.

¹⁵² Saffâr'ın Kaderiyye adıyla verdiği bir kısım hadisleri için bkz. *Kaderiyye, bu ümmetin Mecusileri olup, Allah'ın hasımlarıdır* (Ebû Dâvud, *Sünen-i Ebî Dâvud*, 34 Sünnet Kitabı, 17 Kader babı, (hadis no:4691), *Kaderiyye, yetmiş nebînin diliyle lanetlenmiştir; Ümmetimden iki sınıf şefaata nail olamayacaktır: bunlar Mürcie ve Kaderiyyedir*, denildiği "Yâ Resulallah Kaderiyye kimdir?", *Buyurduki "Kader yoktur diyenlerdir*, İbn-i Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce*, Mukaddime, 9 (hadis no:73), Saffâr el-Buhârî, *Telhisu'l-Edille*, c.2, s. 862

¹⁵³ İlgili hadis için bkz. Ebû Dâvud, *Sünen*, 34 Sünnet Kitabı, 17 Kader babı, (hadis no:4692)

¹⁵⁴ Hanefî-Mâturîdî bir âlim olan Irâkî, eserinde bunlara yer verir. Bkz. Irâkî, *el-Fıraku'l-Mufterika*, s. 45; Aynı şekilde Şehristânî de bunlardan bahsetmeyi ihmal etmez. Bkz. Şehristânî, *Milel*, c. I, s. 38

¹⁵⁵ Saffâr el-Buhârî, *Telhisu'l-Edille*, c.I, s. 351

¹⁵⁶ Saffâr el-Buhârî, *Telhisu'l-Edille*, c.II, s. 549.

- ✓ Kurucusuna izafetle isim verdiği mezheplerin kimi zaman kurucusunun adını vermekle birlikte kimi zaman sadece mezhep adını kullanarak fırkayı anlatmıştır.
- ✓ Saffâr, kimi zaman ana mezhebin adını söyleyip, ona ait olan tâli mezhep adını kullanmamıştır. Bunu özellikle Mutezile ve Râfıza mezheplerinde tatbik etmiştir. Örneğin “Mutezileden bir topluluk şunu ileri sürdü...”¹⁵⁷ Yahut “Şia’dan bir fırka...”¹⁵⁸ kalıplarıyla sunmuştur.
- ✓ Saffâr, başka yerlerde ismi olmayan bir mezhebin adını ve görüşünü verir. Mesela Sükkeriye adında bir mezhebin kabir azabı hakkındaki, ölümlere elemi hissetmeyecekleri ve acı çekmeyecekleri şeklindeki görüşünü verir ama hangi ana fırkaya bağlı olduğunu, Sükkeriye isminin neden verildiğini bildirmez.¹⁵⁹ Tespitlerimize göre bu isim ilk defa Saffâr tarafından zikredilmiştir.
- ✓ Saffâr’ın ana ve alt fırkalarda genellikle aynı adlandırma sistemini uyguladığı, bâriz farklılıklar olmadığı söylenebilir.
- ✓ Saffâr, çoğu zaman tek isim kullanmakla birlikte kimi zaman bir mezhep için çift isim kullanmıştır. Bir yerde “Mutezile’den Ka’bî dedi ki...” derken hemen karşı sayfada “Kaderiyye’den Ka’bî dediki...”¹⁶⁰ diyerek Kaderiyye ve Mutezile isimlerini aynı mezhep için kullanmıştır. Keza Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebi Talib’e tabi olanlara hem Cenahiyye¹⁶¹ hem de Ashab-ı Tenâsüh¹⁶² adını vermiştir.
- ✓ Saffâr isimleri bazen terkiple kullanmıştır. Örneğin Kerramiyye-i Mücessime tabiri gibi.¹⁶³ Hatta bir yerde üçlü bir terkiple, “Kerrâmiyye-i Müşebbihe-i Hişamiyye” şeklindeki kullanımı da vakidir.¹⁶⁴ Saffâr’ın böyle terkipler ile kullanması muhtemelen bu mezhepler arasında görüş itibarıyla fazla bir fark olmadığını düşünmesindedir.
- ✓ Saffâr, Ehl-i Sünnet için çok farklı kalıplarda bir hayli miktarda isimler kullanmıştır. Muhtemelen kendi mezhebinin övmek istemiş olup, bu sebepten farklı övgü lafızlarını tercih etmiştir. Özellikle hadislerde geçen “Sevad-ı Azam, Fırka-i Naciye” gibi tabirleri benimseyerek kullanmıştır.
- ✓ Kanaatimize göre Saffâr’ın 73 sayısını tutturma gibi bir endişesi olmadığı için yapay isim üretme yoluna gittiğini düşünmemekteyiz. Genel olarak değerlendirildiğinde Saffâr’ın, diğer makâlât eserlerindeki isimlendirme yöntemlerini kullandığı ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- AK, Ahmet, “Ebu Mansûr el-Mâturîdî’nin Mürcie’ye Bakışı”, Dini Araştırmalar, cilt: 8, s. 24, ss.193-202.
- AKIN, Murat, “Basra ve Bağdat Mu’tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler”, C.U. İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XVII, Sayı:2, Sayfa, 271-295, 2013
- BAĞDÂDÎ, Abdulkahir b. Tahir b. Muammed, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamit, Daru’l-Marife, Beyrut trz, 366s.
- BAĞDÂDÎ, *El-Fark Beyne’l-Fırâk*, (Mezhepler Arasındaki Farklar), çev.: Ethem Ruhi Fıglalı, TDV Yayınları, 5. bs, Ankara2008, 316s.

¹⁵⁷ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.II, s. 729.

¹⁵⁸ Râfıza’nın Gulât’ından bir fırka Hz. Allah’ın saf bir ışık, lambadaki bir “nur/ışık” olduğunu iddia edip, azalarının olmadığını savunmuştur. Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.2, s.640.

¹⁵⁹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c. II, s. 562.

¹⁶⁰ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.I, s. 306-307

¹⁶¹ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.II, s. 851.

¹⁶² Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.II, s. 606.

¹⁶³ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.I, s. 305;

¹⁶⁴ Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu’l-Edille*, c.I, s. 467.

- BAĞDATLI İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâ'ül-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Daru İhyai Tûrasi'l-Arabi, Beyrut, Ofset Baskı: Behiyye Matbaası, İstanbul, 1951.
- BAĞDATLI İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknun Fi'z-Zeyli Alâ Keşfi'z-Zünûn*, Dârü İhyai Tûrasi'l-Arabi, Beyrut, 1972, s.270
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Telhîsu'l-Edilleti Li Kavâidi't-Tevhîd*, thk. Angelika Brodersan, el-Mahedû'l-Almani, Beyrut 2011, 2c.
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Telhîsu'l-Edilleti Li Kavâidi't-Tevhîd*, thk. Hişam İbrahim Mahmud, Daru's-Selam, Kahire 2010.
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Telhîsü'l-Edille li-Kavâidi't-Tevhîd li'l-İmami'z-Zahid Ebi İshâk s-Saffâr el-Buhârî*, thk., Abdullah Muhammed Abdullah İsmail, el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti Li't-Türâs, Kâhire 2012
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Telhîsü'l-Edille (A Study of Bukhari's (Ibrahim ibn Ismail) Talkhis al-Adilla being A Treatise on Hanafi Scholastic Theology)*, thk. Mu'izz Goriawala, Thesis for Ph.D, University of London, School of Oriental and African Studies. London 1955, 540 s.
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Risâle Fi'l-İmân*, Hamidiye Nüshası, nu:388, v. 143b-150b trz.
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Risale fi'l-Kelam*, trz. Süleymaniye Kütüphanesi'nin Şehid Ali Paşa Bölümü'nde 1706 numarada kayıtlıdır.
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Risâle Fi Mesâil Suile anhâ eş-Şeyh es-Saffâr*, trz. Bibliotheque National de France, Arabe, 4808, v.57a-71a'da kayıtlıdır.
- BUHÂRÎ, Saffâr Ebû İshâk, *Risâle Fi'l-Akâid*, trz, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Beyazıt bölümünde 7886 numarada kayıtlıdır
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler." İslami İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları) IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan II. Tebliğ, Yer: TDV-İSAM. Tarih, 27 Eylül 2003. 1-33.
- BROCKELMAN Carl, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, trc. Mahmud Fehmi Hicazi ve arkadaşları, Heyetü'l-Mısrıyyeti, Kahire 1993, 4. Kısım, s. 287;
- BROCKELMAN Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937, s.758
- BROCKELMAN Carl, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, Ar. Çev. Abdulhalim Neccâr, Kahire 1977
- BRODERSAN Angelika, "Das Kapitel über die "schönen Namen Gottes" im Talhis al-adilla li qawaid at-tawhid des Abu Ishaq as-Saffâr al-Buhârî (gest 534/1139)", ZDMG, 164/2, Wiesbaden / Bochum. 2014, 375-406.
- ÇELİDZE, Rasim, "Ebû İshak İbrahim es-Saffâr: Hayatı, Görüşleri ve "Risâle Fi'l-Kelam" Adlı Eseri (İnceleme, Tahkik)", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007, 77s.
- DEMİR, Abdullah, "Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Mâturidî Kelâmına Katkıları", Ahmet Yesevi Üniversitesi (International Symposium On Maturidism- Past, Present and Future), 2015.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdi., Sünen-i Ebî Dâvud, Dârü İbn-i Hazm, Beyrut 1997/1418, 5c.
- EFENDİOĞLU Mehmet, "Sem'ânî" maddesi, DİA, c. XXVI, s. 46, Ankara *Meselesi*, s. 446-447.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Muhammet Muhyettin Abdulhamit, Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısrıyye, Kahire 1950, c.I-III, 613s.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn* (İlk Dönem İslam Mezhepleri), çev.: Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005, 431s.
- GEÇİT, M.Salih, "Kelâmî Fırkaların İsimlendirilmesi Problemi", Journal of Islamic Research, 2016; 27(3), s.323-32

- HAMEVÎ, Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1977, 5c.
- HUNKAN, Ömer Soner, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ülema İhtilali", XV. Türk Tarih Kongresi, Ayrıbasım, Ankara, 2010.
- İRÂKÎ EL-HANEFÎ, Ebu Muhammed Osman, *el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyjî ve'z-Zendaka*, (Sapıklar ile Dinsizlerin Çeşitlimezhepleri), naşir, Yaşar Kutluay, Nur Matbaası, Ankara 1961, s. 80.
- İBN-İ MÂCE, *Sünen-i İbn-i Mâce*, Mukaddime, 9 (hadis no:73), Saffâr el-Buhârî, *Telhisu'l-Edille*, c.2, s. 862
- İBN-İ MANZÛR, *Lisânü'l-Arab*, thk. Emin Muhammed abdulvehhab- Muhammed Sadık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1999, c. XII, s. 85
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Lübab Fi Tehzibi'l-Ensab*, c.1, s. 344; İbni Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1996, Beyrut. C.5. s. 444-445
- İBNÜ'L-MÛSTEVFÎ, Mubarek b. Ahmet el-Erbilî (637/1239), *Tarihü Erbil*, Vezaretü's-Sekafe, Daru'r-Reşid linneşr, Irak 1980, 2c. I/265-266.
- İBNİ FUVÂTÎ eş-Şeybani, Kemâlüddin ebu'l-Fadl Abdurrezzak b. Ahmed, *Mecmau'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed Kazım, Tahran, 1994, c.3, s.491
- İSFERÂİNÎ, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983. 227s.
- İZZÜDDİN İBNÜ'L-ESİR el-Cezeri, *el-Lübab Fi Tehzibi'l-Ensab*, Dâru Sadr, Beyrut, c.1, s. 344
- KARADAŞ Cağfer, "Mezhep ve İsim, Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", Marife, yıl 5, sayı 3, Kış 2005, s. 7- 24.
- KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfu'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütübi vel'l-Fünûn*, Dâru İhyai Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., c.1, s. 472
- KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993, s. 14;
- KUREŞÎ, Muhiddin Ebi Muhammed, *El-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed, Hicr Li't-Taâati ve ve'n-Neşr, Beyrut, 1988, c.1, s. 73
- KUTLU, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem yay, İstanbul 2008, 204s.
- KUTLU, Sönmez, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*, Haz. Sönmez KUTLU, Kitabiyat yay., Ankara 2006, 463s.
- KÖKTAŞ, Yavuz, "Kaderiyye ve Mürcie İle ilgili Hadislerin Değerlendirilmesi", Hadis Tetkikleri Dergisi, 2003, cilt:1, Sayı: 1, s. 113-143.
- LEKNEVÎ Muhammed Abdulhay, *el-Fevâidü'l-Behiyye Fi Terâcimi'l- Hanefiyye*, Saade Matbaası, Kahire, 1906, s.24-26
- MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tâhir (355/966), trz. Kitabu'l-Bed' ve't-Târih, Port Said, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyyeti, 6c.
- MÂTURÎDÎ, Ebu Mansur, *Kitabu'Tevhit*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammet Arûçi, Mektebetü İrşâd, İstanbul, 2001, 538s.
- NESEFÎ, Ebu'l-Muîn, *Tabsıratu'l-Edille fi Usuli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİBY, Ankara 2003
- NESEFÎ, Ebu Muti' Mekhul b. Fadl, *Kitabu'r-Red Ala Ehli'l-Bidai ve'l-Ehvai'd-Dâlleti*, Dirase ve tahkik Seyit Bahçivan, Hikmetevi Yayınları, Konya 2013, s.337.
- NEVBAHTÎ, Hasan b. Musâ, Kummî, Sa'd b. Abdullah, *Fıraku's-Şia*, thk. Abdül Münim el-Hafeni, Daru'r-Reşâd, 1. Baskı, 1992/1412
- ÜZÜM, İlyas, "Saffâr, Ebü İshak", DİA, İstanbul 2008, XXXV, 462-463
- ÖZARSLAN, Selim, "Mutezile: Basra ve Bağdat Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri", C.U. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas 2003cilt: VII/1, s. 161-181.
- PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Hanz Peter Lins, el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti Li't-Türâs, Kahire 2003, 273s.

- RAZÎ, Fahreddin, *İtikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr. Ali Sâmî Neşşâr, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1938/1356, Kahire
- SAYAR, Süleyman, "Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî", DİA, XXVII, 432-434, İstanbul 2003
- SÂLİMÎ, Ebû Şekûr, *et-Temhîd fî Beyani't-Tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, TDV İsam Yayınları, Ankara 2017.
- SEM'ÂNÎ, Ebi Saad Abdulkerim et-Temimi, *el-Ensâb*, (Abdullah Ömer El-Barudi neşri), Dâru'l-Cinan, Beyrut 1988, 5c.
- SEM'ÂNÎ, Ebi Saad Abdulkerim et-Temimi, *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi Kebir*, (thk. Münire Naci Salim), Matbatu'l-İrşad, Beyrut, 1975, c.1, s. 71
- SİNANOĞLU, Abdulhamit, *İmam Ebu Hanife ve Vâsıl b. Atâ*, İstanbul 2012.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Ahmet Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, 2. Baskı, 3c.
- WATT, W.Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, 3.bs., Ankara 2010, 452s.
- ZEHEBÎ, İmam Şemsüddin Muhammed b.Ahmed b. Osman, trz., *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, , c. 21, s. 91-92 25cilt
- ZİRİKLİ, Hayrettin *Âlâm*, Daru'l-İlim, Beyrut, 1986, c.1, s. 32